

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.

The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website

<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi

<https://egangotri.wordpress.com/>

Checked 2012

M-2197

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M2197 विषय व्याकरण

नांव समसिद्ध (मुद्रित)

लेखक / लिपीकार

पृष्ठ 15 काळ इ.स. 1927 पूर्ण/अपूर्ण

4612-W

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ षोढा समासाः संक्षेपादष्टाविंशतिधापुनः ॥
 नित्यानित्यत्वयोगेनलुगलुक्त्वेन च द्विधा ॥ १ ॥ तत्राष्टधा तत्पुरुषः
 सप्तधा कर्मधारयः ॥ सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुराभाषितो द्विधा ॥ २ ॥
 द्वंद्वोऽपि द्विविधो ज्ञेयोऽव्ययीभावो द्विधा मतः ॥ तेषां पुनः समा-
 सानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ३ ॥ चकारबहुलो द्वंद्वः स चासौ
 कर्मधारयः ॥ यस्य येषां बहुव्रीहिः शेषस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥ ४ ॥
 कर्तृकर्मक्रियायुक्तः प्रयोगः स्यात्सकर्मकः ॥ अकर्मकः कर्मशून्यः
 कर्मद्वंद्वो द्विकर्मकः ॥ ५ ॥ अथ बालबोधार्थं प्रयोगविधिः कथ्यते ॥
 प्रयोगाः पंचविधाः ॥ सकर्मकोऽकर्मकः कर्मणि भावे द्विकर्मकश्चेति
 भेदात् ॥ सकर्मकप्रयोगो यथा ॥ कृष्णो भक्तान् रक्षति ॥ १ ॥ अक-
 र्मकप्रयोगो यथा ॥ कृष्णस्तिष्ठति ॥ २ ॥ कर्मणि प्रयोगो यथा ॥

विष्णुना प्रपंचः क्रियते ॥ ३ ॥ भावे प्रयोगो यथा ॥ कृष्णेन स्थी-
 यते ॥ ४ ॥ द्विकर्मकप्रयोगो यथा ॥ यो धरामन्नं दुदोह ॥ ५ ॥
 इति प्रयोगविधिः ॥ अथ समासविधिः कथ्यते ॥ समासाः षड्विधाः ॥
 तत्पुरुषः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्द्विगुर्द्वंद्वोऽव्ययीभावश्चेति भेदात् ॥
 तल्लक्षणानि तु ॥ पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्त-
 त्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः ॥ अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ॥
 द्विगुकर्मधारयौतत्पुरुषभेदौ ॥ समासार्थावबोधकं वाक्यं विग्रह इति ॥
 तत्राष्टधा तत्पुरुषक्रमः ॥ प्रथमातत्पुरुषो द्वितीयातत्पुरुषस्तृतीया
 तत्पुरुषश्चतुर्थीतत्पुरुषः पंचमीतत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषो
 नञ्तत्पुरुषश्चेति ॥ तत्र प्रथमातत्पुरुषो यथा ॥ अर्धं पिप्पल्याः
 अर्धपिप्पली ॥ पूर्वं कायस्येति पूर्वकायः ॥ १ ॥ द्वितीयातत्पुरुषो

यथा ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ॥ ग्रामं गतो ग्रामगतः ॥ कांता-
रमतीतः कांतारातीतः ॥ २ ॥ तृतीयातत्पुरुषो यथा ॥ शंकुलया
खंडः शंकुलाखंडः ॥ धान्येनार्थो धान्यार्थः ॥ मासेन पूर्वो मासपूर्वः
॥ ३ ॥ चतुर्थीतत्पुरुषो यथा ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ कुंडलाय
हिरण्यं कुंडलहिरण्यम् ॥ गुरवे दक्षिणा गुरुदक्षिणा ॥ ४ ॥ पंचमी
तत्पुरुषो यथा ॥ अर्थात् अपेतः अर्थापेतः ॥ सिंहात् भयं सिंहभयम्
वृश्चिकात् भीः वृश्चिकभीः ॥ ५ ॥ षष्ठीतत्पुरुषो यथा ॥ कृष्णस्य
भक्तः कृष्णभक्तः ॥ आम्रस्य फलं आम्रफलम् ॥ राज्ञः पुरुषो राज-
पुरुषः ॥ ६ ॥ सप्तमीतत्पुरुषो यथा ॥ अक्षेषु शौडः अक्षशौडः ॥
कर्मणि कुशलः कर्मकुशलः ॥ विद्यायां निपुणः विद्यानिपुणः ॥ ७ ॥
नवतत्पुरुषो यथा ॥ न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ न वृषभः अवृषभः ॥

पापाभावः अपापम् ॥ धर्मविरुद्धोऽधर्मः ॥ ८ ॥ इति तत्पुरुषः ॥
अथ कर्मधारयः कथ्यते ॥ स च विशेषणपूर्वपदो विशेष्यपूर्वपदो
विशेषणोभयपद उपमानपूर्वपद उपमानोत्तरपदः संभावनापूर्वपदोऽ
वधारणापूर्वपदश्चेति भेदात्सप्तविधः ॥ तत्र विशेषणपूर्वपदः कर्मधा-
रयो यथा ॥ कृष्णश्चासौ सर्पश्च कृष्णसर्पः ॥ कृष्णौच तौ सर्पौ च
कृष्णसर्पौ ॥ कृष्णाश्च ते सर्पाश्च कृष्णसर्पाः ॥ रक्ता चासौ लता
च रक्तलता ॥ रक्ते च ते लते च रक्तलते ॥ रक्ताश्च ताः लताश्च रक्त-
लताः ॥ नीलं च तत् उत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ नीले च ते उत्पले
च नीलोत्पले ॥ नीलानि च तानि उत्पलानि च नीलोत्पलानि ॥
॥ ९ ॥ विशेष्यपूर्वपदः कर्मधारयो यथा ॥ वैयाकरणश्चासौ खसू-
चिश्च वैयाकरणखसूचिः ॥ गोपालश्चासौ बालश्च गोपालबालः ॥

॥ २ ॥ विशेषणोभयपदः कर्मधारयो यथा ॥ शीतं च तत् उष्णं
च शीतोष्णम् ॥ ३ ॥ उपमानपूर्वपदः कर्मधारयो यथा ॥ मेघ
इव श्यामो मेघश्यामः ॥ कंबुवत् ग्रीवा कंबुग्रीवा ॥ चंद्रवत् मुखं
चंद्रमुखम् ॥ ४ ॥ उपमानोत्तरपदः कर्मधारयो यथा ॥ पुरुषः
व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ॥ नरः सिंह इव नरसिंहः ॥ ५ ॥ संभावना
पूर्वपदः कर्मधारयो यथा ॥ गुण इति बुद्धिः मुणबुद्धिः ॥ ६ ॥ अवधा-
रणापूर्वपदः कर्मधारयो यथा ॥ विद्यैव धनं विद्याधनम् ॥ अविद्यैव
श्रृंखला अविद्याश्रृंखला ॥ ७ ॥ मध्यमपदलोपी समासो यथा ॥
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः ॥ देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ॥
इति कर्मधारयः ॥ ॥ अथ बहुब्रीहिः कथ्यते ॥ स च द्विपदो बहुपदः
सहपूर्वपदः संख्योत्तरपदः संख्योभयपदो व्यतिहारलक्षणां दिगंतराल-

लक्षणश्चेति भेदात्सप्तविधः ॥ तत्र द्विपदबहुब्रीहिर्यथा ॥ चित्राः
गावो यस्य सः चित्रगुः गोपः ॥ प्राप्तं उदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः ॥
भुक्तं ओदनं येन सः भुक्तौदनो भूपः ॥ निर्जितः कामो
येन सः निर्जितकामः शिवः ॥ विभक्तं धनं यैस्ते विभक्तधना
बंधवः ॥ दत्तः सूपो यस्मै सः दत्तसूपो ब्राह्मणः ॥ उद्धृतं
धनं यस्मात्तत् उद्धृतधनं कुंडम् ॥ चक्रं पाणौ यस्य सः चक्रपाणिः
हरिः ॥ करे स्थितं धनं यस्य सः करस्थितधनो वणिकू ॥ पुष्पिताः
द्रुमाः यस्मिन् सः पुष्पितद्रुम आरामः ॥ बहवो यज्वानो यस्यां सा
बहुयज्वा शाला ॥ पुष्पिताः द्रुमाः यस्मिन् तत् पुष्पितद्रुमं
वनम् ॥ खरस्य मुखमिव मुखं यस्य सः खरमुखस्तुरगः ॥ उष्ट्रस्य
मुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखो यक्षः ॥ उच्चैर्घटो यस्याः

सा उच्चैर्घटा नारी ॥ अंगगात्रोदरस्तनकंठोष्ठदंतमुखाक्षिकेशाः स्त्रियां
बहुव्रीहौ ईवंता भवन्ति ॥ ते च यथा ॥ सुंदरं अंगं यस्याः सा
सुंदरांगी ॥ शोभनं गात्रं यस्याः सा सुगात्री ॥ कृशं उदरं यस्याः
सा कृशोदरी ॥ चारु स्तनौ यस्याः सा चारुस्तनी ॥ इंदीवरे इव
अक्षिणी यस्याः सा इंदीवराक्षी ॥ कंबुरिव कंठो यस्याः सा कंबुकंठी ॥
कुटिलाः केशा यस्याः सा कुटिलकेशी ॥ इतरेषां अंगादिवाचकानां
स्त्रीत्वेऽपि आबंतत्वमेव ॥ चारुदेहा विस्तृतालका आवृतकुचा
कुंददशनेत्यादि ॥ उरुपृथुलघुबहुपदुःखजुस्वादुचारुमृदुशब्दानां स्त्री-
लिंगविशेषणत्वे ईवंतत्वमपि ॥ यथा ॥ मृद्वो शाटी लघ्वी भषित्या-
दि ॥ इति द्विपदबहुव्रीहिः ॥ बहुपदो यथा ॥ अधिकः उन्नतः अंसो
यस्य सः अधिकोन्नतांसः ॥ सहपूर्वपदो यथा ॥ सह कृष्णेन वर्तत

इति सकृष्णः ॥ सह पुत्रेणेति सपुत्रः ॥ रामेण सह वर्तत इति सरामः ।
संख्योत्तरपदो यथा ॥ दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः ॥ संख्यो-
भयपदो यथा ॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ॥ व्यतिहारलक्षणो यथा ॥
केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवर्तत इति केशाकेशि युद्धम् ॥ दंडै-
र्दंडैः कृत्वा इदं युद्धं प्रवर्तत इति दंडादंडि ॥ दिगंतराललक्षणो यथा ॥
दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोयदंतरालं सा दक्षिणपूर्वा ॥ इति बहुव्रीहिः
अथ द्विगुः ॥ द्विगुसमासो द्विविधः ॥ एकवद्भावी अनेकवद्भावी
चेति ॥ एकवद्भावी द्विगुर्यथा ॥ त्रयाणां श्रृंगाणां समाहारस्त्रिशृंगम् ॥
पंचानां फलानां समाहारः पंचफली ॥ अनेकवद्भावी द्विगुर्यथा ॥
सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ॥ अथ द्वंद्वः ॥ द्वंद्वोऽपि द्विविधः ॥
इतरेतरसमाहारभेदात् ॥ इतरेतरद्वंद्वो यथा ॥ प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्ष-

न्यग्रोधौ ॥ रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ ॥ समाहारद्वंद्वो यथा ॥
हरिश्च हरश्च गुरुश्च एषां समाहारः हरिहरगुरु ॥ प्राणितूर्यसेनांगानां
द्वंद्वैकवद्भावः ॥ प्राण्यंगे यथा ॥ पाणी च पादौ च मुखं च पाणि-
पादमुखम् ॥ तूर्यांगे यथा ॥ मार्दगिकश्च वैणविकश्च मार्दगिकवैण-
विकम् ॥ शंखश्च पटहश्च शंखपटहम् ॥ सेनांगे यथा ॥ राजन्याश्च
रथाश्च अश्वाश्च राजन्धरथाश्चम् ॥ इति द्वंद्वः ॥ अथाव्ययीभावः ॥
स यथा ॥ तटं तटं प्रत्यनुतटम् ॥ गिरिं गिरिं प्रत्यनुगिरि ॥ क्रम-
मनतिक्रम्य ॥ वर्तत इति यथाक्रमम् ॥ वेलायामित्यधिवेलम् ॥
कुंभस्य समीपे वर्तत इत्युपकुंभम् ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् ॥
हिमस्यात्ययः अतिहिमम् ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वात्रिषु लिंगेषु
समानं रूपम् ॥ इति षट् समासा निर्णीताः ॥ अथ अलुक्समासो

लुक्समासश्च ॥ लुक्समासो यथा ॥ तनुरेव लता तनुलता ॥ कृष्णा
एव मेघाः कृष्णमेघाः ॥ अलुक्समासो यथा ॥ वने चरतीति वने-
चरः ॥ पंके रुहतीति पंकेरुहम् ॥ मत्वर्थीयो यथा ॥ बुद्धिरस्यास्ती-
ति बुद्धिमान् ॥ धनमस्यास्तीति धनवान् ॥ धीरस्य भावो धीरता ॥
जनानां समूहो जनता ॥ घटस्य भावो घटत्वम् ॥ वृक्षशाखा तत्पुरुषः
श्वेताश्वः कर्मधारयः ॥ रक्तवस्त्रो बहुव्रीहिर्द्वन्द्वश्चन्द्रदिवाकरौ ॥ १ ॥
यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेषणस्य ॥ तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव
विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥ २ ॥ सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभ-
क्तिषु ॥ वचनेषु च च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ३ ॥ आदौ
कर्तृपदं वाच्यं द्वितीयादिपदं ततः ॥ क्त्वातुमुल्लयप् च मध्ये तु
कुर्यादन्ते क्रियापदम् ॥ ४ ॥ अथ कारकमुच्यते ॥ कर्ता कर्म च करणं

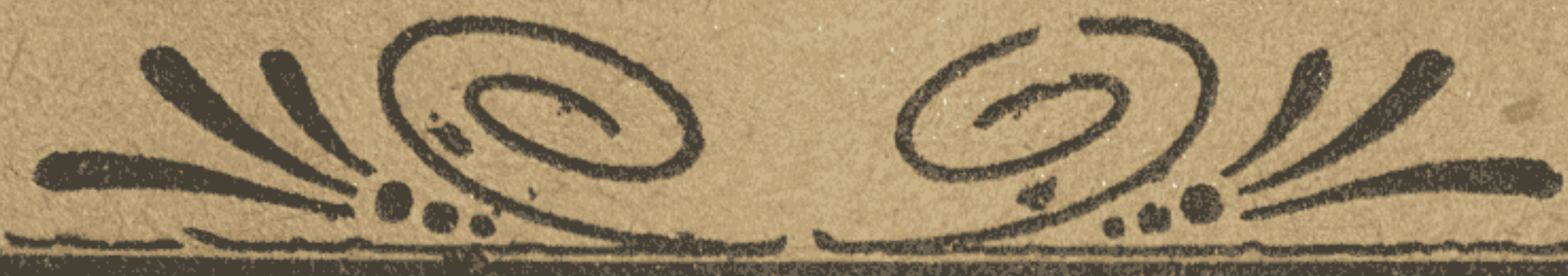

संप्रदानं तथैव च ॥ अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥५॥
निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता सैव चामंत्रणेष्वपि ॥ द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता
तृतीया कर्तृकरणयोः ॥ ६ ॥ ज्ञानज्ञाप्येऽगविकारे हेतावपि च
इष्यते ॥ तादर्थ्ये संप्रदाने च चतुर्थी स्याच्च सर्वदा ॥ ७ ॥ हेत्वपा-
दानयोः पंचमी षष्ठी तु कर्तृकर्मसंबन्धे ॥ अधिकरणनिमित्तसत्त्वे
सप्तमी स्याच्च विषयेऽपि ॥ ८ ॥ यदा कर्तरि प्रथमा स्यात्कर्मणि
द्वितीया तदा ॥ यदा कर्तरि तृतीया स्यात्कर्मणि प्रथमा तदा
॥ ९ ॥ विशेषणं पुरस्कृत्य विशेष्यं तदनंतरम् ॥ कर्तृकर्म-
क्रियायुक्तमेतदन्वयलक्षणम् ॥ १० ॥ प्रथमांतस्तृतीयांतः षष्ठ्यंतः
कर्ता ॥ द्वितीयांतं षष्ठ्यंतं कर्म ॥ तृतीयांतं करणम् ॥ चतु-
र्थ्यंतं संप्रदानम् ॥ पंचम्यंतमपादानम् ॥ षष्ठ्यर्थः संबंधः ॥ सप्तम्यं-

तमधिकरणम् ॥ इति कारकाणि ॥ तो ती तें ते त्या तीं ॥ १ ॥
त्यातें त्यातें त्याप्रत त्यांप्रत तीतें त्यांतें तीप्रत त्यांप्रत ॥ २ ॥ त्यानें
त्याणें तेणें त्यांनीं त्याणीं त्यांहीं तेणेंकरून त्याकरून त्यांहींकरून
त्यांकरून त्याशीं त्यांशीं त्यासहवर्तमान त्यांसहवर्तमान त्यासह
त्यांसह बिने तिणें तीकरून तिणेंकरून त्यांकरून तिशीं त्यांशीं
तीसह त्यांसह ॥ ३ ॥ त्याकारणें त्यांकारणें तीसाठीं त्यां-
साठीं तदर्थ ॥ ४ ॥ त्यापासून त्यांपासून त्याहून त्यांहून त्या-
स्तव त्यांस्तव त्यापेक्षां त्यांपेक्षां तीपासून त्यांपासून तीहून त्यांहून
तीस्तव त्यांस्तव तीपेक्षां त्यांपेक्षां ॥ ५ ॥ त्याचा त्यांचा त्यास
त्यांस तिचा त्यांचा तीस त्यांस ॥ ६ ॥ त्याचे ठायीं त्यांचे ठायीं
त्यामध्ये त्यांमध्ये त्यांच्यामध्ये त्यांजमध्ये त्यांजमध्ये त्यांत त्यांच्यांत

त्यांत त्यांच्यांत त्याजविषयीं त्यांच्याविषयीं त्याजविषयीं त्यांजविषयीं
त्यांच्याविषयीं त्यांजविषयीं त्यानिमित्त त्यांच्यानिमित्त त्याजनिमित्त
त्यांनिमित्त त्यांजनिमित्त तो असतां ते असतां तिचे ठायीं त्यांचे
ठायीं तीमध्ये तिच्यामध्ये तिजमध्ये त्यांमध्ये त्यांच्यामध्ये त्यांजमध्ये
तींत तिच्यांत त्यांत त्यांच्यांत तीविषयीं तिच्याविषयीं तिजविषयीं
त्यांविषयीं त्यांच्याविषयीं त्यांजविषयीं तीनिमित्त तिच्यानिमित्त
तिजनिमित्त त्यांनिमित्त त्यांच्यानिमित्त त्यांजनिमित्त ती असतां
त्या असतां ते असतां तीं असतां ॥ ७ ॥ हे अरे अगा अहो हो भो
हे अगे गे अहो हो भो हे संबोधनम् ॥ इति समासचक्रं समाप्तम् ॥

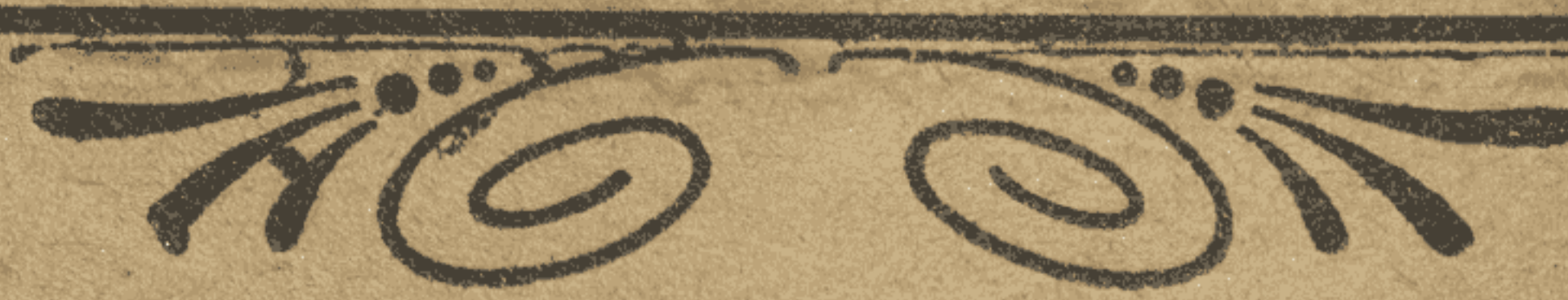
मुद्रक—प्रभाशंकर जयशंकर पाठक, जगदीश्वर प्रि. प्रेस, गिरगांव गायवाडी,
घर नंबर ९, मुंबई नंबर ४.

प्रकाशक—पंढरिनाथ विनायक पाठक, गिरगांव गायवाडी, घर नं. ९.

आवृत्ति २ री.]

सन १९२९.

[प्रति ४०००.

प्रकाशक-पंढरिनाथ विनायक पाठक

[OrderDescription]
,CREATED=09.09.19 16:56
,TRANSFERRED=2019/09/09 at 16:59:41
,PAGES=10
,TYPE=STD
,NAME=S0001708
,Book Name=M-2197-SAMASCHAKRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,